

Historien, tiden og fortiden

Om billedet af historieskrivningen i Oplysningstiden

Den prekære fortid

I løbet af 1700- og 1800-tallet påstod mange historikere, at historieskrivningen havde gennemgået en grundlæggende forandring. I tidligere generationer, hævdede de, skrev statsmænd, politikere og generaler historien. Disse var verdensmænd, der beskrev, hvad de havde *set* med egne øjne. Nutidens historikere var anderledes. De var professionelle og havde ikke *set* den verden, som de beskrev. De kendte kun fortiden fra, hvad de havde *læst*, og var ikke sandhedsvidner til fortiden på grund af deres personlige erfaring, men snarere på grund af deres beherskelse af historiefagets metoder og teknikker (Eskildsen 2015b; Sawilla 2011). Man kan eksempelvis finde varianter af denne fortælling i Göttingen-historikeren Johann Christoph Gatterers programmatisk essays fra 1760'erne, i Leopold von Ranks berømte appendiks til *Geschichten der romanischen und germanischen Völker* fra 1824, der ofte er blevet regnet for det moderne historiefags dåbsattest, samt i grundlæggeren af det moderne amerikanske historiefag John Franklin Jamesons historiografiske skrifter fra slutningen af 1800-tallet.

I fortællingen om skiftet fra verdensmænd til professionelle historikere blev det ofte fremhævet, at skiftet ikke skete uden omkostninger. Tidligere tiders historikere havde skrevet bedre og mere levende. Deres værker var engagerende og relevante for nutiden. De tilbød politiske og moralske belæring og talte direkte til deres læsere. Det moderne historiefag havde, ifølge denne fortælling, mistet forbindelsen til moralfilosofien, fortællekunsten og litteraturen, men tilbød noget andet og mere værdifuldt. De professionelle historikere berettede sandheden om fortiden, ufortyndet og uden omsvøb. Antikkens og renæssancens historieskrivere havde fulgt et retorisk ideal, der tillod dem at digte, men, som Leopold von Ranke erklærede med en berømt formulering: "Vi i vores sted har et andet begreb om historie. Nøgen sandhed uden udsmykning; grundig udforskning af det enkelte; resten overladt til Gud; kun ingen digtning, heller ikke i det mindste; kun intet hjernesvind" (1824, 28).

I løbet af det 20. århundrede har mange historikere udfordret denne skabelsesfortælling. Det er tvivlsomt, om historiefaget nogensinde er blevet i stand til at fortælle sandheden om fortiden eller har frigjort sig fra politiske dagsordener og interesser. Det er tvivlsomt, om de professionelle historikere nogensinde har haft monopol på historieskrivning, selv inden for faget selv. Det er tvivlsomt, om den moderne historieskrivning har frigjort sig fra litteraturen og litterære virkemidler. Man kan derimod argumentere for, at den moderne litteratur gav form til den moderne historieskrivning (eksempelvis Fulda 1996; Novick 1988; White 1973). Disse indvendinger ændrer dog ikke på, at historikere som Gatterer, Ranke og Jameson var af den opfattelse, at en sådan forandring af historieskrivningen var sket. Mange af dem mente endvidere, som det fremgår af Rankes udtalelse ovenfor, at skiftet var sket før deres egen tid, samt at det var nødvendigt for at bringe sandheden om fortiden frem. Fortællingen om historieskrivningens forandring er således udtryk for en særlig selvopfattelse inden for det moderne historiefag. Denne selvopfattelse var aldrig enerådende og blev eksempelvis udfordret af oplysningstidens historie-filosoffer og af 1800-tallets politiske historikere. Den havde imidlertid afgørende betydning for historiefagets opståen og udvikling.

Siden antikken havde historikere og historieteoretikere argumenteret for, at historieskrivningens særlige opgave var at fremdrage sandheden uden hensyn til personlige interesser og loyaliteter. Man kan eksempelvis finde sådanne udtalelser i Thukydide og Cicero (Daston 2014; Koselleck 1988, 176-83), hvad 1700- og 1800-tallets historikere var yderst bevidste om. Forskellen mellem disse tidligere programerklæringer og selvopfattelsen blandt mange af 1700- og 1800-tallets historikere var imidlertid, at de fremhævede nødvendigheden af en særlig tilgang til materialet, der krævede træning og øvelse, og altså en ny form for professionalism (Eskildsen 2015a). Dette afspejlede historiefagets stigende professionalisering i løbet af 1700- og 1800-tallet, herunder historievidenskabens indtog som selvstændigt fag ved universiteterne (Blanke 1989, Blanke & Fleischer 1990, 19-102; Jarausch 1986). Det var endvidere bundet op på en ny opfattelse af forholdet imellem historie og fortid (Fasolt 2004; Schiffman 2011). Historien var ikke blot en genfortælling af fortidens hændelser, men en rekonstruktion af fortiden baseret på fortidens levninger (Eskildsen 2008, 2013). Hvis sådanne levninger ikke længere fandtes var fortiden for altid borte og, som Ranke dramatisk erklærede i 1831, "dækket med død" (1975, 84). Udgangspunktet for historiefagets nye selvopfattelse var således en ny bevidsthed om, at fortiden, med Martin Mulsows sprogbrug, var blevet "prekær" (2012). Fortiden var ikke noget fast og blivende. Den kunne forsvinde og forgå, og det krævede en særlig indsats at bevare og fortolke den.

Denne artikel vil fokusere på, hvordan historiefagets selvopfattelse kom til udtryk i afbildninger af historieskrivningen i løbet af 1700-tallet. Det moderne historiefag, som det udviklede sig i løbet af 1700-tallet og 1800-tallet, var billedfjendsk. Man kan eksempelvis ikke finde billeder af historiske begivenheder, eller for den sags skyld af historieskrivningen selv, i Rankes eller Jamesons værker. Forklaringen er sandsynligvis, at sådanne billeder blev opfattet på linje med litteratur. De var en genfortælling af fortiden snarere end en sandfærdig rekonstruktion baseret på overleveringer. Man kunne reproducere levningerne selv, altså dokumenter, ruiner,

antikviteter og lignende, og dermed bevare disse fra fortabelse, men ikke fremstille nye billeder af fortiden. Dette blev overladt til kunsten, hvor sådanne historiske motiver til gengæld var yderst populære (Bann 2011).

Denne arbejdsdeling, og historiefagets billedforbud, er fortsat normen (Auslander 2005), selvom historiemaleriet i dag er mindre populært i billedkunsten. I overgangen imellem historiefagets ældre og nyere selvopfattelse i første halvdel af 1700-tallet var sådanne illustrationer til gengæld udbredte (Kintzinger 1995). Måske på grund af det moderne historiefags fortsatte billedforbud, samt historikernes overvejende filologiske træning, bliver disse illustrationer aldrig medtaget i værker om historieskrivningens historie. De fortjener imidlertid vores opmærksomhed, da de forsøger at sammenfatte historieskrivningens mening og opgave og derved gør fagets implicite normer og antagelser eksplicite. De viser blandt andet den stigende bekymring om fortidens prekære tilstand, samt forbindelsen imellem denne frygt og skiftet i historiefagets selvopfattelse.

Tiden og sandheden

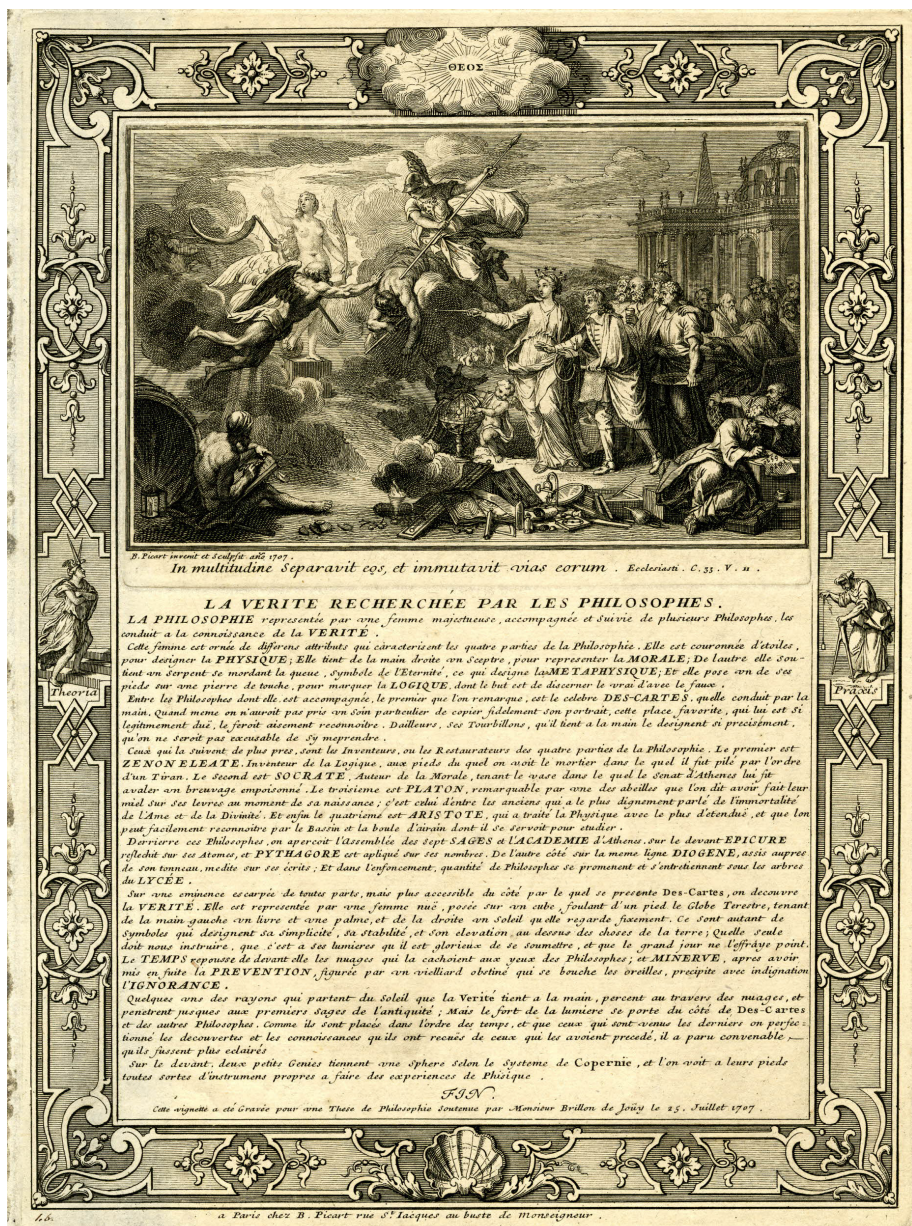
En af de sidste afbildninger af historieskriverens rolle i et værk af en professionel historiker findes i Johann Christoph Gatterers *Handbuch der neuesten Genealogie und Heraldik* fra 1759 (figur 1). Billedet var indsat som titelkobberstik og skulle formidle den væsentlige rolle som hjælpevidenskaberne, der tidligere hovedsageligt havde hørt hjemme under den antikvariske videnskab, spillede for den nye professionelle historieforskning. Gatterer blev senere berømt for sin indsats inden for hjælpevidenskaberne og gav dem en central rolle i sin indsats for professionaliseringen af historiefaget (Eskildsen 2015b; Gierl 2012; 2015). Han anså eksempelvis kendskabet til diplomatik - læren om diplomer - som en nødvendig forudsætning for medlemskab af sit *Königliche Institut der historischen Wissenschaften zu Göttingen*, oprettet i 1764 som det første institut for specialiseret historieforskning i verden (2012, 139). Genealogi og heraldik var også væsentlige støttefag til diplomatikken, da de bidrog til at undersøge ægtheden af overleverede diplomer. Ved at fokusere på den tætte sammenhæng imellem hjælpevidenskaberne og historieskrivningen afviger kobberstikket imidlertid også fra tidligere fremstillinger og understreger dermed historieskrivningens forvandling.

På kobberstikket ser man historien, der skriver i sin bog. Som det var normalt i tidlig moderne afbildninger af historien, i det mindste siden Cesare Ripas *Iconologia*, først udgivet i Rom i 1593 og siden i adskillige illustrerede udgaver, ligger bogen på ryggen af tiden, og historien ser bagud. Gatterers kobberstik adskiller sig imidlertid på væsentlige punkter fra Ripas fremstilling af historien. Historien ser ikke direkte ind i fortiden selv, men studerer i stedet levninger fra fortiden, der ligger spredt på gulvet og bliver bragt til hende af små putti. Tiden ser desuden ud til kun modvilligt at give støtte til bogen. Tiden er ikke en samarbejdsvillig partner til historien, men er blevet overvundet af den. Varianter af Gatterers fortolkning af motivet kan også findes i andre værker fra perioden, især inden for de antikvariske videnskaber (Wellington 2016), men disse illustrationer adskilte sig fra normen i 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet.

HISTORIA · GENEALOGIA · HERALDICA ·
TESTES TEMPORVM · ET · VERITATIS

Figur 1. Johann Christoph Gatterer, *Handbuch der neuesten Genealogie und Heraldik*, 1759.
Bayerische Staatsbibliothek.

Figur 2. Bernard Picart, *La vérité recherchée par les philosophes*, 1707. British Museum.

Under Gatterers kobberstik står desuden et fragment af et citat fra Ciceros *De Oratore*, der sandsynligvis var det mest benyttede citat i tidlig moderne historieteoretiske værker og således ville være bekendt for de fleste læsere af værket (Grafton 2007, Landfester 1972, Nadel 1964). I Ciceros oprindelige beskrivelse af historien var den: “tidernes vidne, sandhedens lys, erindringens liv, livets læremesterinde, oldtidens budbringer” (*testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis*) (II, 36). Ligesom Gatterer havde ændret tidens og historiens ikonografi, havde han omskrevet og forkortet Ciceros formulering. Han havde tilføjet genealogien og heraldikken til historien, men samtidig havde han også begrænset deres rolle. De blev nu kun beskrevet som “tidernes og sandhedens vidner” (*Testes temporum et veritatis*). I Gatterers udgave skulle historien således ikke længere genfortælle fortiden eller belære nutiden, men kun aflægge vidnesbyrd.

Gatterers understregning af historiens rolle som sandhedsvidne forstærker også hans omfortolkning af tidens rolle. I tidlig moderne ikonografi fremstod tiden ofte som afslører af eller fader til sandheden (Cohen 2014). Tiden og historien var således partnere i afdækningen af sandheden. I en klassisk artikel fra 1936 viste Fritz Saxl, hvordan motivet “sandheden som tidens datter” (*Veritas filia temporis*) kunne spores tilbage til 1500-tallet, hvor det normalt havde religiøs betydning og viste, afhængigt af afsenderen, en af de kristne trosretningers endelige triumf (Saxl 1936). Motivet var fortsat i brug i begyndelsen af oplysningstiden og fik her en ny sekulær betydning. Meningen forandrede sig, men forholdet imellem tiden, sandheden og historien forblev det samme. Et interessant eksempel er Bernard Picarts kobberstik, der tydeligt viser, at Gatterers opfattelse af tiden langt fra var enerådende i oplysningstiden. Picart blev i starten 1700-tallet regnet for den bedste kobberstikker i Europa, og hans billeder bidrog væsentligt til at give oplysningstidens ideer visuelt udtryk (Hunt, Jacob & Mijnhardt 2010b, 2010a). I den forbindelse bearbejdede han også tiden som motiv. Allerede i 1707 gentænkte Picart motivet for at fejre oplysningens og videnskabens sejr over fordomme og uvidenhed med billedet “Sandheden eftersøgt af filosofferne”, der blev fremstillet til en filosofisk afhandling (figur 2). På billedets venstre side ses tiden med vinger og le, der spreder skyerne og afslører den nøgne sandhed, mens videnskaben stikker sit spyd igennem uvidenheden. Sandhedens lys breder sig på billedet og oplyser en række af filosoffer, der starter med de græske tænkere og slutter med René Descartes, der bliver ført frem imod sandheden af filosofien selv. Lyset fra sandheden, som Saxl bemærkede, fordeler sig ujævnt, således at nogle filosoffer forbliver næsten i mørke, mens kun Descartes er fuldt oplyst. Vejen imod sandheden går fra akademiet i Athen og forbi en række moderne videnskabelige instrumenter og det kopernikanske system, der afsløres i en åben bog forrest. Det er således tiden og videnskaben, der sammen sikrer filosofiens gradvise fremskridt og fører filosofferne frem til sandhedens og oplysningens lys.

Picart illustrerede også historiske værker og vendte tilbage til motivet i flere stik, som han producerede i 1732. To af dem var til en hollandsk historiebog, Frans van Mieris' *Histori der Nederlandsche vorsten*. På titelkobberet til bogen ses tiden, yderst til højre, der trækker scenetæppet bort og afslører en kampscene (figur 3). Historien peger imod sceneriet og rækker malerkunsten sin skrivefjer, så hun kan gengive begivenhederne. Historien kan således se direkte ind i fortiden og malerisk genfortælle

Figur 3. Frans van Mieris, *Histori der Nederlandsche vorsten*, 1732. Det Kongelige Bibliotek.

den i nutiden. På forsiden af bogen findes endnu en mindre vignette, der viser tiden, der afklæder den nøgne sandhed i et bibliotek (figur 4). Under billedet ses igen et fragment af det berømte citat fra Ciceros *De Oratore*, men denne gang i en længere version, der fejrer historien som “tidernes vidne, sandhedens lys, livets læremesterinde, oldtidens budbringer”. Kun “erindringens liv” er altså udeladt.

Samme år benyttede Picart motivet til en fransk oversættelse, udgivet i Amsterdam, af Samuel Pufendorfs *Einleitung zu der Historie der vornehmsten Reiche und Staaten, so itziger Zeit in Europa sich befinden*, oprindeligt fra 1682. Pufendorfs bog var en af de mest indflydelsesrige og udbredte filosofiske historiebøger fra den tidlige oplysningstid og var med til at forme oplysningstidens idé om historiefaget som et væsentligt værktøj for politisk tænkning og filosofi (Hochstrasser 2000, Zedelmaier 2003, 23-34). På Picarts titelkobberstik ses historien i en sådan rolle, som underviser for en ung adelsmand, snarere end som selvstændig skribent (figur 5). Med den ene hånd peger historien ned i Pufendorfs bog og med den anden hånd direkte ind i en allegori over de drivkræfter og drifter, der styrer historiens gang. Ligesom på det andet titelkobberstik kan historien, og læseren, skue direkte ind i fortiden, og tiden afslører fortiden ved at trække scenetæppet til side.

Tiden som problem

Endnu et titelkobberstik fra den tidlige oplysningstid, der behandler forholdet imellem tiden og historien findes i jesuitten Joseph-François Lafitaus *Moeurs des sauvages Ameriquains comparées aux mœurs des premiers temps*, udgivet i 1724 (figur 6). Ligesom Gatterer er blevet regnet som én af det moderne historiefags grundlæggere, er Lafitau ofte blevet beskrevet som én af den moderne antropologis foregangsmand (Pagden 1986). Lafitaus kobberstik afslører også, som Michel de Certeau har vist i sin analyse af billedet, oplysningstidens bekymringer om sammenhængen imellem historien og fortiden (1980). For Lafitau var antropologien, som de Certeau påpegede med et citat af Boas, ikke mindst et spørgsmål om “rekonstruktionen af historien” (37). På overfladen kan Lafitaus fremstilling af forholdet imellem historien og tiden minde mere om Picarts kobberstik end om Gatterers. Tiden er ikke modvillig eller underkastet historien, men synes tværtimod at fremvise fortiden til historieskriveren. Umiddelbart virker det også som om, at historien ser direkte ind i fortiden. De Certeau har imidlertid fremdraget nogle træk ved billedet, der tydeliggør, at dette kan ses som en del af overgangen til det moderne historiefags selvopfattelse. Lafitaus fremstilling minder på disse områder om Gatterers senere kobberstik.

Begge kobberstik viser, hvordan det visuelle indtryk bliver til tekst og synshandlingen forbindes til skrivehandlingen. Det er ikke den skrevne historie, der rækker sin skrivefjer til billedkunsten eller afslører fortidens mening for en ung adelsmand. Det er derimod de visuelle indtryk, der tillader historien at skrive. Både Lafitau og Gatterer understreger dermed synets betydning, selv i moderne historieskrivning. Historikere var fortsat vidner, og den *sete* historie var fortsat bedre end den *læste*. De så imidlertid ikke længere direkte ind i fortiden, men i stedet på fortidens levninger, der muliggjorde et “gensyn” (*reseeing*) med fortiden (40). Som de Certeau

Figur 4. Frans van Mieris, *Histori der Nederlandsche vorsten*, 1732. Det Kongelige Bibliotek.

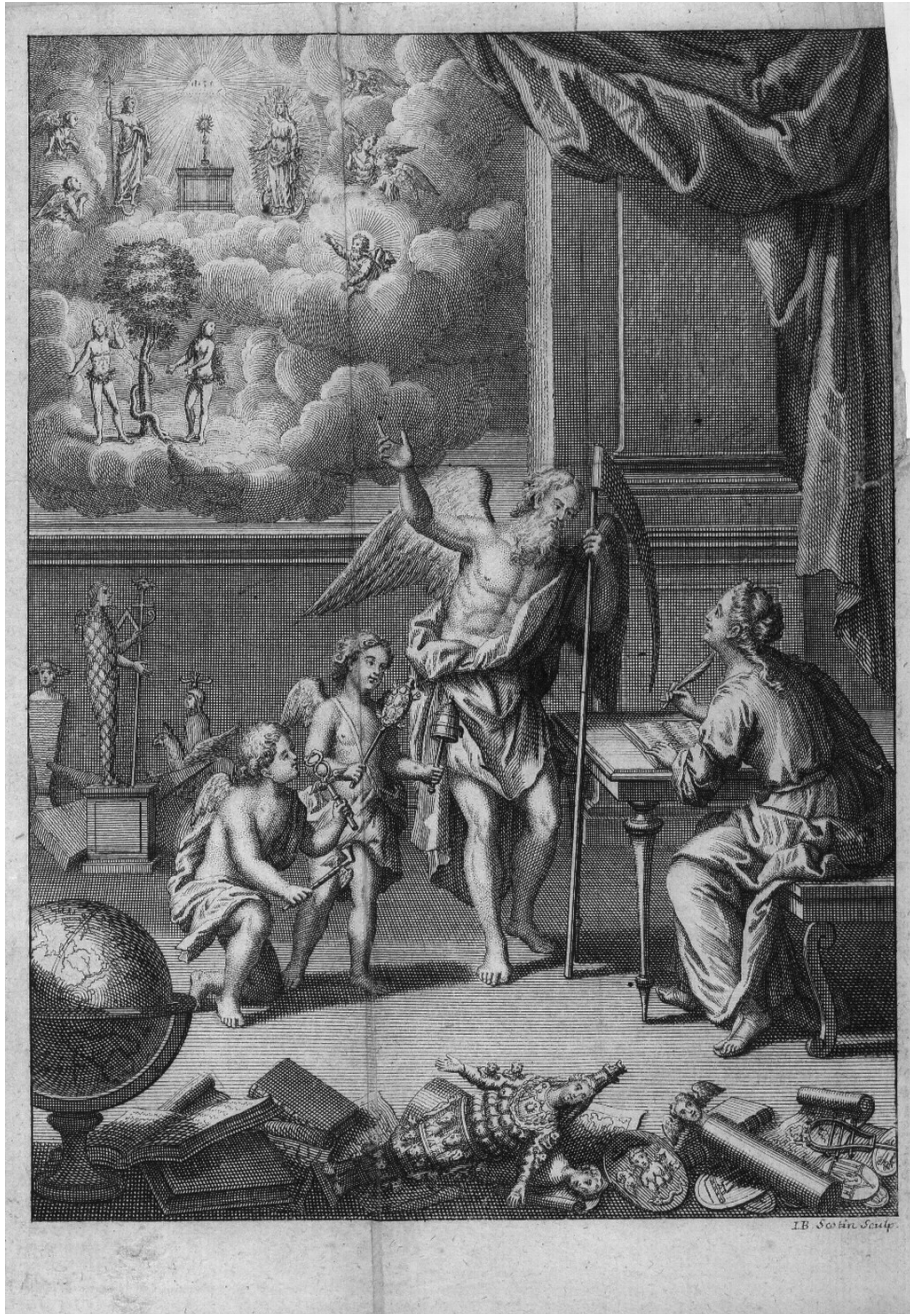

R. Ponce del. et sculp. 1732.

Clio instruisant un jeune Seigneur, lui montre d'une main l'Histoire des principaux Etats de l'Europe, et de l'autre le Theatre du monde, que le Temps de couvrir en levant un Rideau. on voit sur ce Theatre la Fortune repandant les biens et les maux sur la foule qui l'environne, l'Amour lancant ses fleches, et enfin la Mort qui fauchant tout fait changer la Scene.

Figur 5. Samuel Pufendorf, *Introduction à l'histoire générale et politique de l'univers*, 1732.

Bayerische Staatsbibliothek.

Figur 6. Joseph-François Lafitau, *Moeurs des sauvages Américains comparées aux mœurs des premiers temps*, 1724. Bibliothèque nationale de France.

påpegede, er billedet bag forhænget på Lafitaus kobberstik ikke fortiden selv, men snarere historieskriverens vision om denne. På begge kobberstik er historien desuden omgivet af levninger. De ligger spredt på gulvet, er samlet i bunker forrest og bliver båret frem til historieskriveren af små hjælpende putti.

Når 1700-tallets lærde var så optagne af levninger, så skyldes det ikke mindst den skeptiske kritik af historiske vidnesbyrd, kendt som historisk pyrrhonisme (Martytsin 2016, Schlüter 2007, Völkel 1987). Denne kritik insisterede på, at beretninger om fortiden var tvivlsomme og utroværdige. Hvis fortidens historikere også var historiske aktører – statsmænd, politikere og generaler – så var de sandsynligvis partiske, og deres syn på verden farvet af personlige interesser og loyaliteter. Selv hvis man kunne fastslå, at en historiker var troværdig, så ville hans syn på verden være ensidigt og begrænset. Ingen general kunne eksempelvis overskue hele kamppladsen for ikke at sige hele krigen. Ingen diplomat eller politiker kendte til alle forhandlinger og hemmelige aftaler. Som allerede Arnaldo Momigliano viste, så fik denne skeptiske kritik 1600- og 1700-tallets historikere til at vende sig imod andre typer af kilder, der ikke kunne betragtes som vidnesbyrd eller beretninger, men snarere som levninger fra fortiden (Eskildsen 2013, Momigliano 1950). Disse kunne være stumme kilder, som antikviteter og ruiner, men omfattede også inskriptioner og nogle typer af dokumenter. Med dem ved hånden, som på Lafitaus og Gatterers kobberstik, behøvede historikeren ikke at se fortiden igennem andres øjne. Alene i sit studiekammer kunne han observere fortidens levninger og således selv hævde at være vidne.

Dette historiografiske ideal forvandlede også opfattelsen af tiden. Fra at være afslører af sandheden blev tiden til et problem. På Lafitaus kobberstik, som de Certeau bemærkede, var forholdet imellem tiden og historieskriveren ikke uproblematisk. Tiden peger tilbage på billedet på væggen og synes at afsløre det for historieskriveren, men samtidig blokerer han udsynet og vender ryggen til billedet. Den moderne professionelle historiker, modsat tidligere tiders verdensmænd, var tidligt distanceret fra den verden, han skrev om. Tiden stod imellem historien og fortiden. Allerede i 1760'erne påpegede Gatterer, at denne distance kunne være et problem. Historikeren ville altid, argumenterede han, se fortidens begivenheder fra sit "standpunkt" (*Standort*) og sit "synspunkt" (*Gesichtspunkt*), der ikke ville være det samme som de historiske aktørers, men tværtimod ville være farvet af hans egen tid og omgivelser (Gatterer 1768, Koselleck 1988, 176-207). I midten af 1800-tallet beskrev Berliner-historikeren Johann Gustav Droysen ligeledes, hvordan forholdet imellem historikeren og hans kilder ikke alene havde defineret "den kritiske skole" i moderne historiografi, men også havde skabt en uoverstigelig afstand imellem historien og fortiden, imellem historieskriveren og de begivenheder, som han forsøgte at begribe og beskrive:

“ Den måske største fortjeneste af den kritiske skole i vores videnskab, i det mindste den i metodisk henseende vigtigste, er at have sat sig igennem med indsigten, at grundlaget for vores studier er prøvningen af 'kilderne', som vi øser af. Hermed er historiens forhold til fortiderne (*das Verhältniss der Historie zu den Vergangenheiten*) ført til det videnskabeligt afgørende punkt. Denne kritiske betragtning, at fortiderne ikke mere foreligger umid-

delbart, men kun på formidlet vis; at vi ikke kan fremstille fortiderne 'objektivt', men kun en opfattelse, en anskuelse, et modbillede af dem fra 'kilderne'; at de således opnåelige og opnåede opfattelser og ansuelser er alt, som det er muligt at vide om fortiden; altså at 'historien' (*die Geschichte*) ikke er der yderligt og realistisk, men kun således formidlet, udforsket og erkendt. (Droysen 1868, 79-80)

Tidens tand

For at kilderne kunne blive regnet som levninger fra fortiden krævedes det, at de havde overlevet i deres materielle form. Denne materielle form var imidlertid forgængelig. Levningerne var prekære og til stadighed truet af tilfældige begivenheder, naturkatastrofer eller blot tidens gang. Særligt i antikvarisk videnskab blev tiden derfor i stigende grad anset som en ødelægger snarere end som en afslører af sandheden. På flere kobberstik fra 1600- og 1700-tallet blev dette udtrykt med billeder af "tidens tand". Denne ikonografi henviste til myten om gudernes fader Kronos, der åd sine egne børn, men til sidst blev snydt af sin hustru Rhea, der frelste den nyfødte Zeus ved i stedet at give ham en sten. Som Erwin Panofsky påviste, var renæssancens ikonografi for tiden delvist en genfortolkning af Kronos (Panofsky 1939, 72-83). Han var ikke kun en afslører af sandheden, men også en ødelægger, der fortærede ungdommen, skønheden og livet (Lowenthal 2015, 206-40). Fortolkningen af tiden som Kronos var derfor også velegnet til at udtrykke fortidens prekære tilstand.

Et tidligt eksempel på det er et titelkobberstik, der blev trykt i en samling af afbildninger af antikke statuer først udgivet i 1638 (Perrier 1638). På kobberstikket ses tiden, med vinger og le, bide i Vatikanets *Torso Belvedere*. På jorden rundt om tiden ligger resterne af ødelagte statuer og bygninger, som tiden allerede har fortæret. Et århundrede senere blev det samme motiv taget op af den tyske historiske skole for *Reichshistorie*. Skolen for *Reichshistorie*, som Gatterer også tilhørte, havde som sin væsentligste opgave at levere historisk forskning til den historisering af retsfortolkningen, der fandt sted ved de tyske universiteter i begyndelsen af 1700-tallet (Hammerstein 1975, 1986, Stolleis 1988, 302-4). Medlemmerne af skolen beskæftigede sig især med det Tysk-Romerske Rige og den retslige orden som rigets næsten tusindårige historie havde etableret. De var derfor også mere interesserede i dokumenter end i antikviteter og i særdeleshed i dokumenter, der havde juridisk betydning, altså diplomer (Eskildsen 2015b). Denne interesse forklarer i øvrigt også, som nævnt ovenfor, Gatterers understregning af vigtigheden af hjælpevidenskaber som genealogi og heraldik. Allerede i første halvdel af 1700-tallet begyndte skolen at udgive store samlinger af sådanne diplomer som Halle-professoren Johann Peter von Ludewigs *Reliquiae manuscriptorum omnis aevi diplomatium ac monumentorum*, udgivet i 12 bind mellem 1720 og 1741. Ludewig, der også var grundlægger af skolen for *Reichshistorie*, benyttede allerede motivet "tidens tand" i sin *Scriptores rerum Germanicarum*, udgivet i 2 bind i 1718. Det blev senere også benyttet i Johann Heinrich von Falkensteins *Codex diplomaticus antiquitatum nordgaviensium* fra 1733.

Både i Falkensteins og Ludewigs værker bliver tiden vist som ødelægger af dokumenter, der var blevet stadfæstet med segl og gemt i fyrstelige arkiver. På Falken-

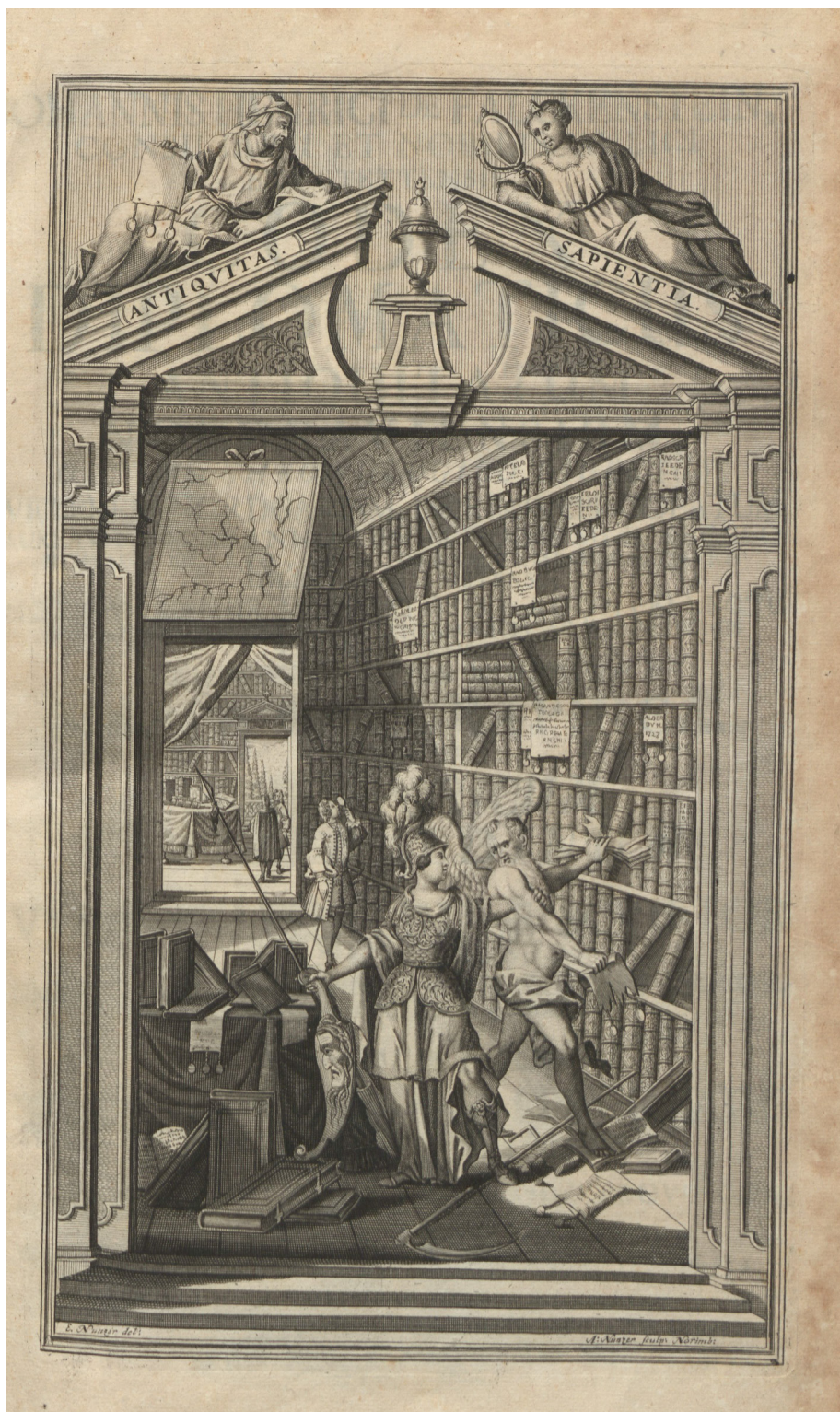
steins billede har tiden dokumenter i begge hænder og er ved at rive dem i stykker, men bliver stoppet midt i handlingen af Minerva eller videnskaben (figur 7). Hvor tiden og videnskaben samarbejdede om at sikre filosofiens fremskridt på Picarts tidligere kobberstik fra 1707, da er de her blevet hinandens modstandere. På Ludewigs kobberstik er tiden ved at spise et dokument, mens en lille putto forsøger at fravriste det fra hans bid. Puttoen har en skriveskive i hånden og er klar til at kopiere dokumentet, så snart han har reddet det fra tiden (figur 8). Begge kobberstik antyder således, at genoptrykket kunne frelse dokumenterne og derved tillade historien at overkomme tiden.

Utroværdige putti

De mange putti på de forskellige kobberstik er ikke uvæsentlige. På Picarts kobberstik har de mest en dekorativ funktion, som nysgerrige tilskuere til tidens og historiens arbejde. På Lafitaus, Gatterers og Ludewigs stik deltager de derimod aktivt i forvandlingen af fortidens levninger til tekst. De både repræsenterer og skjuler de virkelige hjælpere og mellemmand, som historikeren måtte gøre brug af for at nå frem til fortiden. Brugen af hjælpere og mellemmand var i det hele taget et problem for 1600- og 1700-tallets nye empiriske videnskaber. Det var videnskabsmanden og dennes personlige integritet, der stod som garanten for, at fremstillingen var i overensstemmelse med sandheden. De empiriske kendsgerninger, som videnskabsmandens arbejde tog udgangspunkt i, kunne han imidlertid kun få adgang til ved hjælp af andre. Denne afhængighed måtte skjules for ikke at kompromittere videnskabens autoritet. Steven Shapin har eksempelvis vist, hvordan eksperimentelle videnskabsmænd i slutningen af 1600-tallet forsøgte at gøre deres teknikere og assistenter usynlige (Shapin 1989). Et af virkemidlerne, som Shapin også nævnte, var at erstatte de virkelige teknikere og assistenter med putti på billeder af eksperimenter. Videnskabsmanden kom således til at fremstå som den eneste ophavsmand til eksperimentet.

Situationen var endnu mere problematisk for historikere end for eksperimentelle videnskabsmænd. Et eksperiment kunne i princippet gentages hvor som helst og når som helst. Selvom det ikke altid var tilfældet, så var ideen ikke desto mindre væsentlig for den nye eksperimentelle videnskabs selvforståelse (Shapin 1994, Shapin & Schaffer 1989). De historiske levninger var derimod altid unikke og prekære. Historikeren kunne ikke selv producere nye levninger, men måtte opsøge dem, hvor de var. Muligheden for at beskue levningerne var ikke en selvfølgelighed, men krævede, som det var tilfældet for henholdsvis Lafitau og Gatterer, rejser til fjerne dele af verden og adgang til fyrstelige arkiver. Det krævede hjælp og villighed fra lokale informanter, arkivarer og bureaukrater. Resultaterne af deres undersøgelser ville nødvendigvis afhænge af sådanne hjælpere og mellemmand.

Allerede i slutningen af 1600-tallet havde Ludewig diskuteret problemet. I et kursus, som han udbød ved universitetet i Halle i 1698, underkastede han således arkiver og arkivarer den samme skeptiske kritik, som den historiske pyrrhonisme tidligere havde rettet imod historikere (Eskildsen 2013, 13-15). Arkivarer var statstjenere, og arkivet var en statslig institution. Selv hvis man fik adgang til arkivet, var det således sjældent, at historikeren fik forelagt de mest følsomme og

Figur 7. Johann Heinrich von Falkenstein, *Codex diplomaticus antiquitatum nordgaviensium*, 1733.
 Det Kongelige Bibliotek.

Figur 8. Johann Peter von Ludewigs, *Scriptores rerum Germanicarum* bind II, 1718. Bayerische Staatsbibliothek.

afslørende dokumenter eller dokumenter, der ikke tjente fyrstens interesser. Arkivalierne var udvalgt og bevaret i arkivet, fordi det var politisk nyttigt, og indholdet af arkivet ville således være farvet af politiske hensyn. Kildeudgivelser som Ludewigs omfattende værker kan betragtes som et forsøg på at komme ud over problemet og gøre dokumenterne bredt tilgængelige uden utroværdige mellemænd. Ludewig understregede i øvrigt det budskab på forsiden af *Reliquiae* med et stik, hvor solens stråler ramte et dokument og blev reflekteret direkte ind i bogen.

På årtier senere rettede Gatterer imidlertid også den skeptiske kritik imod kildeudgivelserne, der ofte var fulde af fejl og mangler. Når historikere benyttede dem, så så de fortsat med andres øjne. Nu var det bare øjnene på dem, der havde redigeret og reproduceret dokumenterne. De kunne derfor ikke hævde selv at beskue fortidens levninger. For at gense fortiden skulle historikeren ikke kun overkomme tiden, men også de arkivarer, bibliotekarer og udgivere, der havde bragt dokumenterne frem til ham i studiekammeret. Visuelt løste Gatterer dette problem, ligesom Shapins eksperimentelle videnskabsmænd, ved at forvandle sine hjælpere til putti. Metodisk forsøgte han at løse problemet ved at argumentere for, at diplomer havde en helt særlig epistemologisk status, da de fulgte bestemte historiske konventioner. Den professionelle historiker, der besad de tilstrækkelige metodiske og tekniske kvalifikationer, kunne derfor nemt opdage falsknerier og fejl (Eskildsen, 2015b). Med diplomatikken og hjælpevidenskaberne kunne historikeren således ikke kun overkomme tiden, men også gøre sine hjælpere og mellemænd usynlige.

Tabet af åbenbaringen

Ved at understrege, at fortiden kun kunne forstås igennem dens levninger, og at det krævede træning og øvelse, gjorde historiefaget sig selv til et nødvendigt bindeled imellem nutid og fortid. Levningerne tillod et gensyn med fortiden, fordi de var blevet fjernet fra deres oprindelsessted og samlet i historikerens studiekammer. I studiekammeret kunne historikeren sammenligne og analysere disse levninger og dermed skabe nye forbindelser på tværs af tid og rum. Levningerne var imidlertid fortsat kun levninger – ituslåede, fragmenterede og tilfældige efterladenskaber – der havde overlevet tidens ødelæggelser. Historikerens tekst forblev en rekonstruktion – en opfattelse, en anskuelse eller et modbillede – snarere end et umiddelbart blik ind i fortiden selv. Historiefagets moderne selvopfattelse understregede således distancen til fortiden og, i sidste ende, fortidens uopnåelighed. Den var ledsaget af en oplevelse af meningstab, der fortsat plager en stor del af den historieteoretiske litteratur (eksempelvis Fritzsche 2004, Hartog 2014, Koselleck 2014, 9-51).

Fornemmelsen af meningstab ses allerede i 1700-tallet. For jesuitten Lafitau var fortiden, der var gået tabt, ikke en hvilken som helst række af begivenheder, men, som det fremgår af skriverens vision bag scenetæppet, selve skabelseshistorien som beskrevet i den bibelske åbenbaring. Lafitau forklarede i indledningen til sit værk, at det var tænkt som et modsvar til ateismen og bibelkritikken (Lafitau

1724, 1-26). Det var ikke længere nok at henvise til, at menneskehedens oprindelse var beskrevet af Moses. En sådan forklaring ville kun blive modsvaret med en skeptisk kritik af Moses selv eller endog beskyldningen om, at Moses blot var en svindler. Bibelen var ikke længere bevis nok, men blot endnu et historisk vidnesbyrd, der kunne betvivles af den historiske pyrrhonisme. Lafitau måtte derfor søge efter levninger af skabelsen i selve skaberværket – blandt de amerikanske indianere.

Når de første professionelle historikere beskrev fortiden som prekær, var det ofte med en tilsvarende følelse af tab. Hvad de havde mistet var ikke den bibelske åbenbaring, men åbenbaringen af fortiden, som på Picarts kobberstik, og dermed også af en sammenhængende og meningsfuld historie. En del af deres indsats var drevet frem af denne følelse af tab, samt håbet om igen, ved hjælp af videnskaben, at se direkte ind i fortiden (Tollebeek 2000, 2004). I 1767 beskrev Gatterer sit ønske om igen at beskue meningen med fortiden, umiddelbart og uden hindringer. Historien, hævdede han, kunne være mere end blot en opremsning af begivenheder, hvis blot historikeren evnede at beskrive historien “hvor den er mest lærerig, det vil sige, at religion og overtro, dyder og laster, statsklogskab og regeringsfejl, visdom og dårskab, med et ord, alt, skal afsløres under begivenhedernes gennem-sigtige slør.” Når dette var opnået ville historien også blive “en læremesterinde for menneskeslægten” (1767, 34). I flere år kæmpede Gatterer for at opnå dette ideal. Han udgav blandt andet adskillige udkast til en universalhistorie, der skulle dække historien “i hele dens omfang” (1761). Han blev dog aldrig færdig med projektet og var i sin samtid mest kendt for sine møjsommelige kildekritiske arbejder og især for sin indsats inden for hjælpevidenskaberne.

Ranke havde tilsvarende drømme om at lade meningen med fortiden komme til skue i sin helhed. I sin *Englische Geschichte* erklærede han eksempelvis, “Jeg vil le ønske ligesom at opløse mig selv, og kun at lade tingene tale, de mægtige kræfter komme til syne” (1860, 3). Sent i livet påbegyndte han det ambitiøse projekt at skrive hele verdenshistorien, fra start til slut, men fik heller aldrig afsluttet værket. For Ranke havde drømmen også religiøs betydning. Han søgte dog ikke som Lafitau at finde beviser for den bibelske åbenbaring, men at genopdage Gud og den guddommelige orden i selve kilderne (Wimmer 2015, 49-50). Ligesom Gatterer blev Ranke dog først og fremmest berømt for sin kildekritik og for sin betydning for udviklingen af det moderne historiefag. Endnu i slutningen af 1800-tallet kunne Rankes læsere imidlertid overbevises om hans profetiske mission. I 1885, kort før hans død, gjorde byen Berlin Ranke til æresborger. I den forbindelse bestilte man et stort malet diplom fra kunstneren Ernst Albert Fischer-Cörlin (figur 9). Teksten på diplommet fejrede Ranke for hans evne til at forvandle “arkivets blade til fortidens levende vidner”. Diplomet bekræftede hermed idealet om den professionelle historiker, der, isoleret i arkivet eller sit studiekammer, genså fortiden ved hjælp af dennes levninger.

Cörlins maleri gav imidlertid Ranke en endnu større mission og antydede, at historikeren, der samtidig arbejdede intensivt på at færdiggøre sin *Weltgeschichte*, gav historien en højere mening. Maleriet genoplivede historiens tidlige moderne ikonografi, men udsatte motivet for en nyfortolkning, der igen væsentligt ændrede

Figur 9. Leopold von Ranke, Diplom som æresborger i Berlin, 1885. Syracuse University Library.

dets betydning. Øverst på billedet ses en lang række af store historiske personligheder, fra Cæsar til Napoleon, der venter foran historieskriveren. Tiden er ikke med på billedet, men ved siden af historieskriveren ses to andre af hendes traditionelle følgesvende: retfærdigheden med sin vægt og, i baggrunden, berømmelsen med sin trompet. Udeladelsen af tiden er måske ikke en tilfældighed. I Cörlins udgave blandes fremstillingen af historieskriveren, retfærdigheden og berømmelsen med et andet traditionelt kristent motiv af Jesus på sin himmelske trone, den himmelske retfærdigheds vægt og ærkeenglen Gabriel, der med sine horn kalder de døde til live på dommedag. Altså, øjeblikket hvor tiden endeligt overvindes og det jordiske forbindes med det uendelige og det guddommelige. Over hovedet på historieskriveren erklærer en tynd tekstlinje med et berømt citat af Schiller: "Verdenshistorien er dommedag" (*Die Weltgeschichte ist das Weltgericht*).

Forskellen imellem bystyrets brødtekst og Cörlins maleri kan tjene til påmindelse om, at ikke alle i den moderne verden har den samme opfattelse af forholdet imellem historie, tid og fortid. Dette essay begyndte med fortællingen om historieskrivningens forvandling i løbet af 1700- og 1800-tallet. Ifølge den fortælling skulle professionelle historikere have fortrængt tidligere tiders amatørskribenter, og boghandlerne skulle være fulde af fagtidsskrifter og fagbøger frem for litterære, belærende og underholdende fremstillinger. Der er ingen grund til at tro, at den fortælling er korrekt eller at den professionelle historieskrivning nogensinde vil erstatte andre former for historiefortælling. Som den stadige strøm af historiske romaner og film bevidner, er der heller ikke noget der tyder på, at menneskeheden i den nærmeste fremtid skulle opgive forbindelsen til fortiden eller ønsket om at spejle sig selv i den. Gatterers og Rankes eksempler viser, at trangten til at skue direkte ind i fortiden fandtes endog hos de professionelle historikere selv, og deres værker kunne, som på Cörlins maleri, fortsat læses som andet og mere end blot vidnesbyrd om fortidens levninger. Det var måske også kun i en kort periode, fra midten af 1700-tallet til midten af 1900-tallet, at nogle historikere kunne overbevise sig selv om fortællingen om historieskrivningens forvandling. Der kan imidlertid ikke være tvivl om, at denne skabelsesfortælling har formet det moderne historiefags selvopfattelse og fortsat præger fagets selvopfattelse i dag. Fortællingen skabte et tilhørsforhold og en klar grænsedragning imellem professionelle historikere og udenforstående. Frygten for historiens prekære tilstand motiverede generationer af historikere til at forsætte med deres møjsommelige kildestudier. Fornemmelsen af bruddet imellem historie og fortid tilbød en væsentlig begrundelse for historiefagets nødvendighed og selvstændighed. Hvad denne fortællings forsvinden fremover vil betyde for historiefaget, kan kun tiden afsløre.

Litteratur

- Auslander, L. (2005): "Beyond words", *The American Historical Review* 110.4, s. 1015-45.
- Bann, S. (2011): *The Clothing of Clío: A Study of the Representation of History in Nineteenth-Century Britain and France*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Blanke, H. W. (1989): "Historiker als Beruf. Die Herausbildung des Karrieremusters 'Geschichtswissenschaftler' an den deutschen Universitäten von der Aufklärung bis zum klassischen Historismus", Karl-Ernst Jeismann (red.): *Bildung, Staat, Gesellschaft im 19. Jahrhundert: Mobilisierung und Diszi-*

plinierung, Stuttgart: Franz Steiner, s. 243-60.

Blanke, H. W., & Fleischer, D. (1990): *Theoretiker der deutschen Aufklärungshistorie*, Bd. 1, Stuttgart-Bad Cannstatt: frommann-holzboog.

Cohen, S. (2014): *Transformations of Time and Temporality in Medieval and Renaissance Art*, Leiden: Brill.

Daston, L. (2014): "Objectivity and Impartiality: Epistemic Virtues in the Humanities", R. Bod, J. Maat & T. Weststeijn (red.): *The Making of the Humanities*, Bd. 3, Amsterdam: Amsterdam University Press, s- 27-41.

de Certeau, M. (1980): "Writing vs. Time: History and Anthropology in the Works of Lafitau", *Yale French Studies* 59, s. 37-64.

Droysen, J. G. (1868): *Grundriss der Historik*, Leipzig: Veit & Comp.

Eskildsen, K. R. (2008): "Leopold Ranke's Archival Turn: Location and Evidence in Modern Historiography", *Modern Intellectual History*, 5.3, s. 425-53.

Eskildsen, K. R. (2013): "Inventing the Archive: Testimony and Virtue in Modern Historiography", *History of the Human Sciences*, 26.4, s. 8-26.

Eskildsen, K. R. (2015a): "Private Übungen und verkörpertes Wissen: Zur Unterrichtspraxis der Geschichtswissenschaft im 19. Jahrhundert", M. Kintzinger & S. Steckel (red.): *Akademische Wissenskulturen: Praktiken des Lehrens und Forschens vom Mittelalter bis zur Moderne*, Basel: Schwabe, 143-61

Eskildsen, K. R. (2015b): "Relics of the Past: Antiquarianism and Archival Authority in Enlightenment Germany", *Storia Della Storiografia* 68.2, s. 69-84.

Fasolt, C. (2004): *The Limits of History*, Chicago: University of Chicago Press.

Fritzsche, P. (2004): *Stranded in the Present: Modern Time and the Melancholy of History*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Fulda, D. (1996): *Wissenschaft aus Kunst: die Entstehung der modernen deutschen Geschichtsschreibung 1760-1860*, Berlin: Walter de Gruyter.

Gatterer, J. C. (1761): *Handbuch der Universalhistorie nach ihrem gesamten Umfange: Von Erschaffung der Welt bis zum Ursprunge der meisten heutigen Reiche und Staaten*, Göttingen: Vandenhoeck.

Gatterer, J. C. (1767): "Zufällige Gedanken über die deutsche Geschichte", *Allgemeine historische Bibliothek* 2, s. 23-34.

Gatterer, J. C. (1768): "Abhandlung vom Standort und Gesichtspunct des Geschichtschreibers oder der teutsche Livius", *Allgemeine historische Bibliothek* 5, s. 3-29.

Gierl, M. (2012): *Geschichte als präzisierte Wissenschaft: Johann Christoph Gatterer und die Historiographie des 18. Jahrhunderts im ganzen Umfang*, Stuttgart-Bad Cannstatt: frommann-holzboog.

Gierl, M. (2015): "Mit der Hilfe der Wissenschaften: Johann Christoph Gatterers Objektivierung der Geschichte mithilfe von Hilfswissenschaften", M. Kintzinger & S. Steckel (red.): *Akademische Wissenskulturen: Praktiken des Lehrens und Forschens vom Mittelalter bis zur Moderne*, Basel: Schwabe, s. 277-300.

Grafton, A. (2007): *What was History?: The Art of History in Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hammerstein, N. (1975): *Jus und Historie. Ein Beitrag zur Geschichte des historischen Denkens an deutschen Universitäten im späten 17. und im 18. Jahrhundert*, Göttingen: Vandenhock & Ruprecht.

Hammerstein, N. (1986): "Reichs-Historie", i H. E. Bödeker, G. G. Iggers, J. B. Knudsen, & P. H. Reill (red.): *Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert*, Göttingen: Vandenhock & Ruprecht, s. 82-104

- Hartog, F. (2014): *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences*, Paris: Le Seuil.
- Hochstrasser, T. J. (2000): *Natural Law Theories in the Early Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hunt, L., Jacob, M. C., & Mijnhardt, W. W. (red.). (2010a): *Bernard Picart and the First Global Vision of Religion*, Los Angeles: Getty Publications.
- Hunt, L., Jacob, M. C., & Mijnhardt, W. W. (2010b): *The Book that Changed Europe: Picart & Bernard's Religious Ceremonies of the World*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Jaraus, K. H. (1986): "The Institutionalization of History in 18th-Century Germany", in H. E. Bödeker, J. B. Knudsen, G. G. Iggers, & P. H. Reill (red.): *Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, s. 25-48.
- Kintzinger, M. (1995): *Chronos und Historia: Studien zur Titelblattikonographie historiographischer Werke vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Berlin: Harrassowitz.
- Koselleck, R. (1988): *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Koselleck, R. (2014): *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte: Aufsätze und Vorträge aus vier Jahrzehnten*, Berlin: Suhrkamp.
- Lafitau, J.-F. (1724): *Moeurs des sauvages américains comparées aux mœurs des premiers temps*, bd. 1, Paris.
- Landfester, R. (1972): *Historia magistra vitæ: Untersuchungen zur humanistischen Geschichtstheorie des 14. bis 16. Jahrhunderts*, Genève: Librairie Droz.
- Lowenthal, D. (2015): *The Past is a Foreign Country - Revisited*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Matytsin, A. M. (2016): *The Specter of Skepticism in the Age of Enlightenment*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Momigliano, A. (1950): "Ancient History and the Antiquarian", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 13.3/4, s. 285-315.
- Mulsow, M. (2012): *Prekäres Wissen: Eine andere Ideengeschichte der Frühen Neuzeit*, Berlin: Suhrkamp.
- Nadel, G. H. (1964): "Philosophy of History before Historicism", *History and Theory* 3.3, s. 291-315.
- Novick, P. (1988): *That Noble Dream: The 'Objectivity Question' and the American Historical Profession*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pagden, A. (1986): *The Fall of Natural Man: The American Indian and the Origins of Comparative Ethnology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Panofsky, E. (1939): *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance*, Oxford: Oxford University Press.
- Perrier, F. (1638): *Segmenta nobilium signorum et statuarum, quae temporis dentem invidium evasere, Urbis aeternae ruinis erepta*.
- Ranke, L. (1824): *Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber: Eine Beylage zu desselben romanischen und germanischen Geschichten*, Leipzig: Reimer.
- Ranke, L. (1860): *Englische Geschichte vornehmlich im sechszehnten und siebzehnten Jahrhundert*, Berlin: Duncker & Humboldt.
- Ranke, L. von. (1975): *Aus Werk und Nachlass*, bd. 4, München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
- Sawilla, J. M. (2011): "Das Zeugnis des Historiographen. Anwesenheit und gestufte Plausibilität in der Geschichtsschreibung der Frühen Neuzeit", W. Drews & H. Schlie (red.): *Zeugnis und Zeugenschaft: Perspektiven aus der Vormoderne*, München: Wilhelm Fink, s. 311-35.

- Saxl, F. (1936): "Veritas Filia Temporis", R. Klibansky & H. J. Paton (red.): *Philosophy and history: Essays Presented to Ernst Cassirer*, Oxford: The Clarendon Press, s. 192-222.
- Schiffman, Z. S. (2011): *The Birth of the Past*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Schlüter, G. (red.) (2007): *Historischer Pyrrhonismus*, Særnummer af *Das achtzehnte Jahrhundert* 31, 2.
- Shapin, S. (1989): "The Invisible Technician", *American scientist*, 77.6, s. 554-63.
- Shapin, S. (1994): *A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth-Century England*, Chicago: University of Chicago Press.
- Shapin, S., & Schaffer, S. (1989): *Leviathan and the Air-pump: Hobbes, Boyle and the Experimentale Life*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Stolleis, M. (1988): *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*, bd. 1, München: C. H. Beck.
- Tollebeek, J. (2000): "Seeing the Past with the Mind's Eye: The Consecration of the Romantic Historian", *Clio. A Journal of Literature, History and the Philosophy* 29.2, s. 167-91.
- Tollebeek, J. (2004): "'Turn'd to Dust and Tears': Revisiting the Archive", *History and Theory*, 43.2, s. 237-48.
- Völkel, M. (1987): *"Pyrrhonismus historicus" und "fides historica": Die Entwicklung der deutschen historischen Methodologie unter dem Gesichtspunkt der historischen Skepsis*, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Wellington, R. (2016): *Antiquarianism and the Visual Histories of Louis XIV: Artifacts for a Future Past*, London: Routledge.
- White, H. V. (1973): *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Wimmer, M. (2015): "Rankes Quellen", *HISTORICVM. Zeitschrift für Geschichte* 34, s. 48-65.
- Zedelmaier, H. (2003): *Der Anfang der Geschichte: Studien zur Ursprungsdebatte im 18. Jahrhundert*, Hamburg: Meiner.